ROTTERDAM EN DE VERENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE[1])

DOOR PETER GRIMM

Voor de Verenigde Oostindische Compagnie bestaat juist deze tijd grote belangstelling: niet alleen in wetenschappelijke kring, maar ook bij velen die in een roes van vaderlandse gevoelens de VOC graag zien als een schoolvoorbeeld van ons glorieus verleden. 1995 was een lustrumjaar, al ware het feit dat de 'loffelycke Compagnie' twee eeuwen daarvoor ter ziele ging een minder fraaie aanleiding voor een herdenking dan het jaar 2002, wanneer we kunnen memoreren dat ze vier eeuwen tevoren is opgericht.

Het zal de inwoners van de Maasstad wellicht spijten dat de Kamer Rotterdam van de VOC bescheiden van omvang was. Nog bescheidener is evenwel het aantal archiefstukken dat ze direct heeft achtergelaten. Over de VOC is in totaal in het Algemeen Rijksarchief zo'n anderhalve kilometer materiaal bewaard gebleven, het aantal dossiers dat regelrecht op de Rotterdamse activiteiten terugvoert is echter op de vingers van één hand te tellen. Toen bovendien op 14 mei 1940 het Nieuw Oostindisch Huis aan de Boompjes in vlammen opging, verdween daarmee tevens het belangrijkste tastbare bewijs van de aanwezigheid van de grootste multinational uit het pre-industriële tijdperk uit het stadsbeeld van de grootste haven ter wereld. Het Boerengat bestaat echter nog tot op de dag van vandaag, hoewel de daar gelegen, drukke werven van VOC en Admiraliteit eveneens zijn verdwenen. Hier en daar herinnert een enkele straatnaam in Rotterdam nog aan de Compagnie, zoals de Baan (achter de Leuvehaven) waar tot 1718 de lijnbaan van de VOC lag. In de collectie van het Historisch Museum Rotterdam zijn gelukkig nog tal van voorwerpen, die aan de VOC zijn gerelateerd, zoals de gevelsteen van het Nieuw Oostindisch Huis en de indrukwekkende portrettengalerij van de bewindhebbers.

In Delfshaven staat nog steeds het 'considerabele Zeemagazijn' dat uit 1672 dateert. Het uiterlijk stamt van na de brand die het pand in 1746 trof en bovendien is door de vestiging van een chemische fabriek in 1888 ook het een en ander veranderd. Het zeemagazijn stond echter aan de stadshaven van Delft en het was dan ook van de VOC-Kamer Delft. Delft en Rotterdam werkten overigens

wel samen als het uitkwam binnen de VOC, maar dit belangrijke historische gebouw kwam pas binnen de Rotterdamse stadsgrens nadat de VOC al lang en breed was opgeheven.

Een behoedzaam begin

De naam Verenigde Oostindische Compagnie geeft op zich reeds aan waar het om gaat, maar zij wordt in het hedendaagse spraakgebruik nog wel eens verkeerd verstaan. Met Oost-Indië werd de hele vaart op Azië bedoeld. India, Ceylon, Malakka en Japan (etc) waren voor Hollander en Zeeuw gemakshalve ook 'Indië'. De term 'Verenigd' impliceert dat er iets te verenigen is geweést, voordat de VOC van wal stak. Welnu, vele ondernemingen waren de VOC voorgegaan en het belangrijkste profijt dat hieruit voortkwam, was een wijze les: een enkeling kon weinig of niets beginnen. Vergeleken met de ervaren Spanjaarden en Portugezen (sinds 1580 onder één kroon verenigd na een verovering door de ook hier bekende Alva) waren de ondernemende Nederlanders aanvankelijk amateurs. Het formidabele Iberische systeem was echter log en inefficiënt geworden. De Aziatische producten werden in Europa verspreid via vaste handelshuizen, die waren gekoppeld aan het door hen gefinancierde Habsburgse rijk en daarmee had de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het juist aan de stok.

Deze gedwongen winkelnering was de opstandige Nederlanden niet alleen een gruwel maar bood ook een kans om een slag in de handelsoorlog te slaan in het streven naar onafhankelijkheid. De hoge prijs van peper, letterlijk 'peperduur', aan het eind van de zestiende eeuw bood perspectief op een lucratieve handel... Zeer interessante Aziatische productiegebieden van specerijen waren in Portugese handen en deze zwakke stee in het Iberische bolwerk was gemakkelijker te breken dan de Spaanse.

In 1595 vertrok de eerste Nederlandse expeditie naar Azië, dat men hoopte te bereiken door om de Noord langs Siberië te zeilen. Met een rotsvast vertrouwen in de theorie van dominee Plancius, dat hier een bevaarbare route moest liggen, stak men in zee. Van Spanjaarden of Portugezen had men hier niets te duchten, hetgeen niet kon worden gezegd van de hoeveelheden ijs, die een vrije doortocht onmogelijk maakten. Om de Zuid ging het beter, maar de expeditie van De Houtman die in hetzelfde gedenkwaardige jaar 1595 deze route volgde, speelde amper quitte bij terugkomst.

Enthousiast werden ook in Rotterdam plannen gesmeed. De Rotterdammers zagen de route via Zuid-Amerika als de meest

gunstige naar Azië en zij hielden hier nog even aan vast, ook al bleek de route om de Kaap op den duur geschikter. In 1597 gebeurde dat door de Zuidnederlandse emigré Pieter van der Haegen, die met zijn landgenoot Johan van der Veeken een aantal kooplieden wist te interesseren voor een reis naar de Oost. De opzet was langs Brazilië te varen, vervolgens door Straat Magelhaen om de punt van Zuid-Amerika, dan langs de kusten van Chili en Peru en zo naar de Philippijnen. Het einddoel zou China en Japan zijn, om dan via de Kaap de Goede Hoop terug te varen naar het vaderland. Kortom: het was de reis van Drake, die men wilde overdoen, vervuld van grote verwachtingen van edel metalen en vette oorlogsbuit op de paapse Spanjaarden en Portugezen. De vloot bestond uit vier schepen en een jacht en had een gezamenlijke bemanning van bijna vijfhonderd koppen. Onder leiding van admiraal Jacques Mahu en vice-admiraal Simon de Cordes verliet dit eskader op 27 juni het Goereese Gat. Het liep allemaal anders dan verwacht. Het eskader werd zodanig uitgedund dat alleen 'de Liefde' in onttakelde toestand Japan bereikte. Aanvankelijk werd van deze mislukte onderneming geen profijt getrokken, maar het dividend van het gelegde contact met Japan zou de VOC in later tijd geen windeieren leggen.

Een tweede poging werd in 1598 gedaan door de Utrechtse zeeman Olivier van Noort, die in Rotterdam aan het Marktveld een herberg had, genaamd 'de Dubbele Witte Sleutels'. Zijn 'Magelhaense Compagnie' reedde vier schepen uit: twee uit Rotterdam, twee uit Amsterdam, waarvan er slechts één pas in 1601 met foelie en peper terugkeerde. 'Den 12 Augustey 1598 ben ick uyt roetterdam gevaren met vyer schepen ende ben daer den ghansen cloet des eertboden om geseylt en ben weder om gearvert den 28 augustey 1601'. Zo vatte Van Noort kernachtig deze wereldreis samen. Als onverwacht post mortem van deze compagnie bleek in 1603 dat een verloren gewaand schip Ternate had bereikt, waar het niet meer zeewaardige hulkje was geruild tegen een voorraad kruidnagelen.[2])

De moeilijkheden van de afzonderlijke rederijen waren voor de Haagse regering aanleiding in te grijpen, maar voordat het zover kwam, daagde het al onder de kooplieden dat er iets moest gebeuren. In 1601 werd door Delft contact gezocht met Rotterdam om te zien of beide steden samen een onderneming konden beginnen, maar Rotterdam zag meer heil in een veel groter verband. De Staten van Holland bemoeiden zich er tenslotte mee en kaartten de

kwestie aan bij de Staten-Generaal. Indien de concurrentie ongebreideld zou voortduren, zou men elkaar in een prijzenslag de ondergang injagen en bovendien waren de kleine ondernemingen militair geen partij voor het Spaanse wereldrijk. De Zeeuwen waren echter verklaard tegenstander van een fusie der bestaande compagnieën. In de Statenvergadering haalden zij echter bakzeil en op 20 maart 1602 was de VOC een feit. De VOC kreeg in de Republiek het monopolie op de Aziatische vaart en werd daarmee zeer machtig. Aangezien de Compagnie overzee ook recht mocht spreken, oorlog mocht voeren, geld innen en verdragen sluiten, was ze bij uitstek een voorbeeld van een privatisering *avant la lettre* van Haagse overheidstaken. Het is interessant dat de VOC in Nederland uiteindelijk gedecentraliseerd werkte en dat in Azië juist de omgekeerde situatie ontstond, met Batavia als middelpunt van het handelsnetwerk.

Organisatie

De VOC moest in het begin nog wat plooien gladstrijken tussen de verschillende voor-compagnieën. Rotterdam bijvoorbeeld had zijn zinnen gezet op de route langs Straat Magelhaen en bedong nog een aantal reizen langs deze route om nog wat zaken te doen buiten het monopolie om. Uiteindelijk is geen enkel Rotterdams schip meer langs de Straat naar Indië gevaren... Er waren meer plooien geweest bij de oprichting en die hadden verstrekkende gevolgen. De stedelijke naijver had tot een typisch Nederlands compromis geleid bij de verdeling van de invloed. Overal waar eerder een compagnie was geweest, kwam een zogenaamde Kamer van de VOC, die een zekere mate van onafhankelijkheid had binnen een vast bestuurssysteem. Maar hoe moesten de onderlinge verhoudingen worden geregeld? Amsterdam mocht immers niet de overhand krijgen en dat leidde tot een merkwaardige situatie: nog voordat het kapitaal was ingelegd, was de macht in de VOC reeds verdeeld! In de opperste directie - de Heeren XVII - kreeg Amsterdam acht zetels (dus net niet de meerderheid); Rotterdam en Delft moesten er ieder met één genoegen nemen. Ter vergelijking: Amsterdam telde destijds ongeveer 100.000 inwoners, Rotterdam ongeveer 15.000, Delft ongeveer 20.000. Door een ingewikkelde regeling was er een 'zwevende' plaats bij de Heeren XVII, die als een wisseltrofee rouleerde tussen de kleine Kamers. Om de zoveel jaar had Rotterdam dus een extra stem.

Pas nà het verdelen van de macht werd het kapitaal in de onder-

neming gebracht door de verschillende Kamers. Er werd bijna 6,5 miljoen gulden geïnvesteerd door zo'n 1.800 personen, waarvan echter minder dan tweehonderd zeer vermogenden de helft van dit bedrag opbrachten. Bij deze inleg werd onderscheid gemaakt tussen participanten en bewindhebbers, waarvan de laatsten het gezag uitoefenden en het risico droegen. Over de onderlinge verhouding dadelijk meer. Amsterdam bracht zo'n 3,6 miljoen bij de start van de VOC in (meer dan de helft dus), de Zeeuwen investeerden 1,3 miljoen. Bij de kleinere Kamers was de verhouding tussen investering en invloed volledig zoek geraakt: Delft (evenveel invloed als Rotterdam) legde 470.000 gulden in, Rotterdam echter het laagste bedrag van alle: 173.000 gulden! Bij het verdelen van de lading van een retourvloot kreeg Rotterdam evenveel (namelijk een zestiende) van de opbrengst als Delft, Hoorn of Enkhuizen. De Rotterdammers zaten dus voor een dubbeltje weliswaar niet op de eerste rang, maar wel op hetzelfde rijtje als de andere kleine Kamers die meer entree hadden betaald. Eén kanttekening moet hierbij wel worden gemaakt: omdat er een lager bedrag in Rotterdam was ingelegd, waren er ook minder participanten. De som van alle VOC-uitkeringen aan de deelnemers was dus in Rotterdam lager dan elders, al zal hierin op den duur wel enige verandering zijn gekomen door allerlei transacties. Bovendien was dit bedrag van 173.000 gulden tot stand gekomen nadat Dordtse kooplieden geld hadden bijgepast. Overigens kreeg Dordrecht hier aanvankelijk helemaal niets voor terug; een bewindhebberszetel in de Rotterdamse Kamer zat er pas na lang zeuren in 1647 in, hetgeen tekenend is voor de matige verhoudingen tussen beide steden.

Het is niet helemaal duidelijk hoe het kwam dat Rotterdam bij de start van de VOC zo weinig geld inbracht. Er zijn een paar mogelijkheden aan te geven:

(1) De stad was juist bezig met enorme havenuitbreidingen. Het Boerengat (1591) en het Haringvliet (1598) waren net gegraven, het werk aan de Leuvehaven was nog in volle gang (1598-1608). De rest van de Waterstad zou volgen (Wijnhaven en Scheepmakershaven in 1613). De financiële inspanning die hiervoor nodig was, kan het enthousiasme voor de VOC hebben beknot. De stad was als handelsplaats uiteraard nog in opkomst en had daardoor een minder groot financieel draagvlak dan andere, meer gevestigde steden. Men dient hierbij in herinnering te houden dat ook de inschrijving op de Rotterdamse Kamer van de West-Indische Compagnie in 1621 dermate traag verliep dat er in de vroedschap schande van

53. Johan van der Veeken (1549-1616). Olieverfschilderij door Pieter van der Werff vervaardigd ter gelegenheid van de opening van het Nieuw Oostindisch Huis. Collectie Historisch Museum, Rotterdam.

werd gesproken. De impasse werd hier zelfs doorbroken door dan maar de stad zelf voor 50.000 gulden te laten intekenen; ook hier moesten investeerders van buiten Rotterdam te hulp schieten. Kennelijk liepen de Rotterdammers zonder meer al niet zo hard van stapel voor dit soort ongewisse zaken.

(2) De voor-compagnieën waren nu niet direct voorbeelden van succesvolle ondernemingen geweest. Eén van de belangrijkste investeerders in Rotterdam, Johan van der Veeken, had hierin geld gestoken en men kan zich voorstellen dat hij de nieuwe onderneming met enige scepsis bekeek.

Johan van der Veeken

Eén van de weinige kapitaalkrachtige inwoners was Johan van der Veeken, een immigrant. Door oorlogsgeweld uit de zuidelijke Nederlanden verdreven, vestigde deze koopman, bankier en reder zich in de Maasstad waar hij een sleutelrol speelde bij haar opbloei. Eén van zijn vele handelsactiviteiten was zijn deelname aan de oprichting van de Kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie. Geboren in 1549 te Mechelen als zoon van een rijke haringkoopman, verliet hij deze door oorlogsgeweld geteisterde stad al op 25-jarige leeftijd om zich in Antwerpen te vestigen. De jonge Van der Veeken voorzag dat onder Spaans bewind en met een Zeeuwse blokkade ook de Antwerpse handel ter ziele zou gaan. Vandaar dat hij al in 1581 zijn onroerend goed begon te verkopen. In de herfst van 1583 bracht hij zijn bezittingen over naar Rotterdam, dat sinds 1572 partij tegen Spanje had gekozen.

In zijn nieuwe woonplaats was Johan van der Veeken weldra één van de meest vermogende en invloedrijke inwoners en hij verwierf daardoor een vooraanstaande positie. Eind 1583 werd Johan van der Veeken voor het eerst in Rotterdam genoemd en wel als bankier. Door zijn relaties was Van der Veeken spoedig in staat op te treden als financier voor de Republiek. Hij had talrijke betrekkingen met de Staten-Generaal, met de Staten van Holland en met Johan van Oldenbarnevelt, oud-pensionaris van Rotterdam. Voor hem trad Van der Veeken tevens in particuliere zaken als geldschieter op. Herhaaldelijk stond Van der Veeken hem met raad terzijde, waarbij zijn uitstekende contacten met Engeland en Frankrijk zeer van dienst bleken. Begin 1584 trad Van der Veeken op als koopman en reder en net als zijn vader was hij actief in de haringhandel. Hij dreef bovendien een levendige handel op Skandinavië en op Portugal, Spanje en Italië. Zijn schepen vervoerden

hout, tarwe, vlas en later ook graan, toen in Italië de graanprijzen door grote tekorten sterk stegen. Van der Veeken beperkte zijn ondernemingen zeker niet tot Europa. Handel met de nieuwe continenten Azië en Amerika bood perspectief en in 1597 begon hij met het uitrusten van schepen naar de lucratieve kusten van Guinea, Peru en West-Indië. In 1600 zond hij, samen met de Zeeuwse koopman Hesse, een schip van honderd last naar Amerika. Verder voerde hij handel op St.Thomé en op de kust van Brazilië. Het kon niet anders of hij zou zich tevens gaan interesseren voor de vaart op Oost-Indië. Zijn naam is dan ook verbonden aan de eerste Rotterdamse uitreding naar de Oost.

Eind 1597 wendde de koopman Pieter van der Haegen zich tot Van der Veeken om een tocht te financieren door de Straat Magelhaen naar Indië. Van der Veeken en zijn handelsvrienden in Duitsland, Italië en elders staken veel geld in de onderneming. In het totale aandelenkapitaal ten bedrage van circa 500.000 gulden hadden zij voor niet minder dan 267.000 gulden ingeschreven. Bovendien stelde Van der Veeken zich borg voor het geschut en de munitie. Zoals gezegd werd de tocht een fiasco. Van der Veeken wist door zijn grote fortuin de slag te boven te komen en was in staat zijn schulden te betalen. Over zijn tegenspoed schreef hij zelfs vrij lakoniek het volgende: '...daermede mach dese quade ongeluckige reyse vergeeten ende uuten sin worden gestelt'. Niet voor niets had Van der Veeken als lijfspreuk: 'Stabilis Fortuna Merenti' ('het fortuin is standvastig voor wie het verdient'). Kennelijk verdienden zijn compagnons dit fortuin niet in gelijke mate. Van der Haegen ging aan deze mislukte onderneming financieel ten onder, maar Van der Veeken bleef betrokken bij de Oostindische handel.

In januari 1602 werden de bewindhebbers van een nieuwe Rotterdamse onderneming, die twee schepen had meegezonden met de Indië-vloot van Wolfert Harmensz, naar Den Haag geroepen voor de oprichting van de VOC. Van der Veeken was hier niet bij, maar men realiseerde zich dat hij niet kon worden gemist. De eerdere tegenslagen hebben wellicht geleid tot de bescheiden Rotterdamse inzet bij de stichting van de Compagnie. Dat Rotterdam desondanks een aandeel van een zestiende part in het hele bedrijf kreeg toegewezen, is misschien wel een premie geweest die Van der Veeken bij zijn relatie Van Oldenbarnevelt heeft losgeweekt.

Van der Veeken behoorde tot de groep oprichters van de Rotterdamse Kamer van de VOC en bleef er als bewindhebber tot zijn dood. Het heeft er echter alle schijn van dat hij de zaken slechts

op afstand volgde. Hij stak kapitaal in de VOC en daarmee uit. Hoeveel hij in het begin terugzag van zijn investering is niet precies te zeggen. Omdat aanvankelijk alle opbrengsten door de VOC teruggepompt werden in de onderneming kregen kleine participanten tot 1610, tot hun ongenoegen, geen stuiver. Bewindhebbers - als Van der Veeken - ontvingen gezamenlijk wèl een procent van de uitredings- en exploitatiekosten en een procent van de opbrengst van de retouren, zodat er genoeg stof was voor onderlinge nijd. Deze verdeelsleutel werd in 1623 veranderd, maar Van der Veeken was toen al jaren dood. Overigens werden in de eerste vijftig jaren de allergrootste winsten geboekt. Indien een investeerder uit 1602 zijn aandelen in 1648 zou verkopen, maakte hij een winst van 27% op jaarbasis![3])

Van der Veeken heeft nooit deel uitgemaakt van een stedelijk bestuurscollege vanwege zijn rooms-katholieke overtuiging die hij tot zijn dood trouw bleef. Zijn bewindhebberschap was de enige belangrijke functie die hij binnen de stad uitoefende, maar dit was geen openbaar ambt. Desondanks oefende Van der Veeken invloed uit op het reilen en zeilen van de stad. Juist door zijn grote fortuin, zijn relaties en zijn talenten reikte zijn macht ver, ook zonder een zetel in het stedelijk bestuur. Toch maakte de stedelijke regering dankbaar gebruik van zijn expertise. Reeds in 1595 stichtte het stadsbestuur op raad van Van der Veeken een koopmansbeurs, onder meer als lokkertje voor de vestiging van de machtige Engelse Merchant Adventurers die de aanwezigheid van een dergelijke instelling eisten. Daarmee volgde Rotterdam als eerste Hollandse stad het Antwerpse voorbeeld. Het stadsbestuur stond tevens toe dat Van der Veeken op zijn slot te Capelle de grote zaal als roomse kerk inrichtte en dat daar openlijk een priester als biechtvader werd aangesteld.

In 1613 kreeg Van der Veeken een kwaal aan zijn been, een euvel dat niet meer zou wijken. De laatste maanden van zijn leven was hij gebonden aan zijn slaapkamer, zodat hij zijn slot te Capelle weinig heeft gezien. Johan van der Veeken stierf op 16 augustus 1616 te Rotterdam. De dag dat hij werd begraven, 3 september, luidden de klokken (tegen betaling door de nabestaanden) niet minder dan elf uur voor de overledene. Het grote uur voor de VOC moest toen nog slaan: pas enkele jaren later, in 1619, zette Jan Pietersz. Coen in Batavia een definitieve handelspost op waarmee de basis voor een heel rijk werd gelegd.[4])

Het is merkwaardig dat zo weinig Rotterdammers de naam van

Van der Veeken kennen, terwijl hij toch bij de bouw van het stadhuis aan de Coolsingel belangrijk genoeg werd bevonden voor een ereplaats: zijn portret prijkt aan de voorgevel, naast dat van Erasmus! Bovendien is door het Gemeentebestuur in 1993 een erepenning ingesteld voor mensen die zich op economisch gebied voor Rotterdam hebben ingespannen; een penning die terecht zijn naam draagt.

Bewindhebbers

Tot zover het markante leven van Van der Veeken, zonder wiens uitzonderlijke steun Rotterdam in de VOC weinig of niets zou hebben in te brengen. Via hem zijn we aangekomen bij de groep van bewindhebbers die de Kamer bestuurde. De stedelijke elite veroverde in een maatschappelijke carrière vele - vaak tijdelijke - posities volgens min of meer vast uitgestippelde wegen. Binnen die elite bestond een half-open groep, die als onderdeel van die loopbaan op een gegeven moment óók bewindhebber werd; meestal voorgoed, hoewel die levenslange verbintenis bij de oprichting van de VOC niet de bedoeling was geweest.

Binnen deze Rotterdamse bewindhebber-carrières zijn patronen te onderkennen. Aanvankelijk, tot circa 1625, bekleedden deze heren maar weinig stedelijke functies. Dit is ook niet verwonderlijk: degenen die bij het eerste octrooi van 1602 hadden ingelegd, waren vooral kapitaalkrachtige kooplieden, waarvan er slechts drie in de vroedschap zaten. Uit de zakelijke gelederen te Rotterdam was de rijkste van de heren, Van der Veeken, zelfs vanwege zijn katholieke confessie uitgesloten van stedelijke functies. Het valt op, dat aan de wieg van de Kamer uitgerekend beide stedelijke tresoriers stonden. De bestuurlijke lijn tussen de stedelijke schatkist en de Kamer in oprichting was derhalve uiterst kort. Bovendien was er reeds vanaf de aanvang invloed op de stedelijke weeskamer. De VOC-Kamer was zodoende verzekerd van een financieel (stedelijk) vangnet en perspectief op de toelevering van weesjongens als manschappen aan boord. Geld en personeel waren strategische belangen van het eerste uur voor de Kamer.

Naarmate de zeventiende eeuw vorderde nam de invloed van de VOC-Kamer in de stad toe. Bepaalde stedelijke ambten als fabriekmeester werden jaren achtereen door een bewindhebber ingenomen; vermoedelijk juist toen de compagnie in de stad aan het bouwen was. Er zijn meer favoriete posten: uit de rijen der bewindhebbers werden met grote regelmaat burgemeesters benoemd,

evenals commissarissen der Wisselbank en Leenbank. Het is echter opvallend dat een (arbeidsintensieve) plek in de schepenbank reeds na circa 1635 uit de mode raakte, hoewel vele personen die in hun latere leven bewindhebber werden hierin tijdens hun jeugd zitting namen. Evenmin in trek was de schutterij. Ook hier gold dat hele reeksen bewindhebbers voor hun benoeming in de Kamer als sergeant-majoor, vendrig of kapitein hun burgerplicht hadden gedaan, maar dat ze - eenmaal in de VOC gezeteld - niet echt stonden te dringen om nog als kolonel der schutterij op te treden.

Het meest in het oog springt het feit, dat nieuwe bewindhebbers heel vaak kort voor hun benoeming Gedeputeerde ter Dagvaart zijn geweest. Een Gedeputeerde vertegenwoordigde een Hollandse stad (in casu Rotterdam) tijdens de vergadering van de Staten van Holland (de 'Dagvaart'), waartoe men min of meer persoonlijk werd aangezocht door het stadsbestuur. Het was geen stedelijk ambt maar men zocht er mensen voor uit, waarvan men goede resultaten verwachtte. Veel nieuwe bewindhebbers hadden dus recente ervaring in - soms gecompliceerd - extern overleg. Dat was uiteraard handig voor de Kamer, waarvan werd verwacht dat die bewindhebbers afvaardigde naar een klein arsenaal aan (tijdrovende) commissies.

Aan het eind der zeventiende eeuw kentert de invloed der bewindhebbersfactie op het stadsbestuur echter, om gedurende het eerste kwart van de achttiende eeuw zelfs merkbaar afwezig te zijn. Markant jaar is 1732, toen slechts één bewindhebber, Engelbert van Berckel, in de vroedschap zetelde. Hij was tevens rekenmeester, terwijl nog één bewindhebber, Willem van Hogendorp, de economisch gesproken onbeduidende functie van kerkmeester innam. Van alle overige bewindhebbers had niemand interesse in welk stedelijk ambt dan ook! Pas tegen het einde van het tweede stadhouderloze tijdperk, dat in 1747 werd afgesloten, begon de invloed van de bewindhebbers weer toe te nemen. Dit viel overigens ongeveer samen met de nieuwe impulsen, die sommigen de Compagnie wilden geven en die voor een deel uit Rotterdam kwamen. Naarmate de achttiende eeuw verstreek, verankerden de heren hun belangen opnieuw hecht in de stedelijke structuur. We zien dat het aantal ambten waar een bewindhebber zetelde, toenam totdat zelfs van oververtegenwoordiging kan worden gesproken. Een enkeling grossierde hierin zelfs, zoals de machtige Jean Bichon. In 1795 stopte dit alles abrupt. Niet alleen ging de VOC in surséance, maar ook verloren letterlijk alle bewindhebbers hun talrijke ambten met

uitzondering van Van Staveren, die nog wat nasudderde als 'Ancien' in de Waalse Kerk.

In de invloed van de bewindhebbers op het openbaar bestuur is dus een duidelijke golfbeweging te zien. Wellicht kan die als volgt worden samengevat. De eerste generaties bewindhebbers hebben naar mijn mening gedurig een (familie) kapitaal vergaard en klommen op vanuit de handelspraktijk tot in de regentenklasse, voor zover zij daar al niet uit voortkwamen. Op een bepaald moment (dat samenvalt met het terugvallen van de compagnies-invloed in het stadsbestuur) moeten de latere telgen ervan zijn uitgegaan dat hun schaapjes binnen waren. Zij vergaten dat de Nederlandse *beau monde* nu eenmaal over een gelimiteerd vermogen beschikt; ook toen. We zien bijvoorbeeld, dat een bewindhebber als Van Belle (toch bepaald welgesteld) grote moeite kreeg met de financiering van zijn nieuwe woning aan de sjieke Leuvehaven. Pro memorie: deze Josua van Belle de Jonge heeft nimmer een plaats in de vroedschap gehad, maar was wel zeer actief in de VOC, waaraan hij bijna zijn hele werkzame leven gaf... In de jaren voor de omslag, die midden achttiende eeuw de Staatse partij uit het zadel had moeten lichten ten gunste van Oranje (maar daarin niet helemaal slaagde), brak bij de bewindhebbers het besef door dat men weer ouderwets zijn belangen in het stadsbestuur moest veilig stellen. Dit geeft aan, dat de bewindhebberszetel onvoldoende financiële zekerheid bood om de verworven stand te handhaven. De groep bewindhebbers keerde dan ook krachtig terug in het Rotterdamse bestuur tot aan de Bataafse Revolutie.

Wanneer we iets dichter bij de bewindhebbers zelf gaan staan, zijn er interessante zaken te distilleren. Een sterk staaltje levert opnieuw Van Berckel, ditmaal in 1744. In dat jaar was hij boonheer en als zodanig gerechtigd om burgemeesters te kiezen. Van Berckel werd... burgemeester! Hij was ook tresorier in 1744 (zodat hij toezicht hield op de pachten en accijnzen der stad en waarvoor hij duizend gulden 's jaars toucheerde) en voor het gemak ook meteen rekenmeester die de stedelijke rekeningen controleerde. Hoe vreemd het ons ook voorkomt dat deze posities waren vervlochten, het was destijds niet ongebruikelijk. Van Berckel wisselde overigens stuivertje met Adriaan Prins, die in 1745 tresorier en rekenmeester werd, nadat hij in 1744 nog fabriekmeester was, in welke hoedanigheid hij door Van Berckel werd gecontroleerd. Van Berckel was gehuwd met Theodora van Hogendorp, wier invloedrijke vader Willem van 1692 tot 1733 in de Kamer Rotterdam zetelde.

Eén-tweetjes als tussen Van Berckel en Prins waren gemeengoed en vaak via zogenaamde schriftelijke 'Actes van Correspondentie' geregeld. Hoewel verfoeid en verboden, waren de geheime Correspondenties binnen de regentenklasse gebruikelijk. Het probleem was en is echter dat ze lang niet bekend waren om redenen die voor de hand liggen. Desondanks zijn bepaalde patronen herkenbaar en zijn zekere afspraken te vermoeden. Van Marinus Groeninx en Willem van Hogendorp zijn bijvoorbeeld duidelijke onderlinge relaties vast te stellen door naar hun functiewisselingen te kijken. We hebben echter te maken met buitengewoon complexe belangenverstrengelingen, waarbij bepaalde facties elkaar voortdurend baantjes en huwbare dochters toespeelden. In dat spel werd ook een bewindhebbersplaats in de VOC als één der meest begeerde troeven uitgespeeld. Buitenstaanders kwamen er maar moeilijk tussen.

Een enkeling slaagde hierin wel: bijvoorbeeld Sir Walter Senserff, directeur van de Maatschappij van Assurantie, Discontering en Beleening (thans het Assurantieconcern Stad Rotterdam), die mede dank zij zijn huwelijk met Johanna de Geer dermate vermogend en invloedrijk was, dat hij vroeg of laat wel in de VOC-Kamer Rotterdam mòest komen. Deze man was vernieuwingsgezind, kreeg de Rotterdamse Kamer - en die te Delft - zelfs mee om in de Compagnie eens de ramen open te zetten, maar kreeg uiteindelijk weinig steun binnen het plenum. Hij wilde in de jaren veertig onder meer bereiken dat de VOC schepen naar Engels model ging bouwen, zodat efficiënter kon worden gevaren. Uiteindelijk liepen in 1764 alleen de 'Walenburg' en de 'Vreeburg' van stapel, respectievelijk in Rotterdam en Delfshaven, en bleef de Compagnie bouwen zoals ze was gewend. De Maatschappij van Assurantie, Discontering en Beleening hield overigens haar bankboeken bij op dezelfde wijze als de VOC. Van de kinderloos gestorven Senserff is een curieus testament bewaard gebleven, waarin hij de kerk een jaargeld toezegt, mits deze een paar keer per jaar een donderpreek houdt tegen de ongelovigen en katholieken.

De bewindhebbers vormden een bijna gesloten front tegen buitenstaanders. Door huwelijken en onderlinge afspraken verwierf en behield men zijn positie, hetgeen overigens geen bijzondere ondeugd was voor de VOC maar voor de hele Republiek. Toch is de positie van de bewindhebber in Rotterdam steeds exclusiever geworden, meer dan elders. Tussen 1602 en 1795 groeide de Rotterdamse bevolking het sterkst van alle Hollandse steden, waarvan

enkele zelfs fors achteruitgingen. Hiervan een paar cijfers: Delft kromp van circa 23.000 inwoners (1622) naar 17.000 (1795), Hoorn liep terug van 14.000 naar 9.000 inwoners en Enkhuizen zelfs van 21.000 naar 7.000. Het ging dus niet erg goed met de steden waar de VOC een kleine Kamer had. Wellicht was de VOC hier zelf schuld aan: de Kamer Delft wierf bij voorkeur uit eigen stad personeel, zodat uiteindelijk tussen 1700 en 1795 meer dan 10.000 mannen en jongens de stad verlieten. Delft raakte mede hierdoor sociaal ontwricht; dit in wisselwerking met de problemen in de textiel- en keramiekindustrieën, die voor een uitstoot van arbeidskrachten zorgden waar de VOC wel raad mee wist. Rotterdam telde - met Cool - daarentegen in 1795 op de kop af 57.510 inwoners, tegen bijna 20.000 in 1622.[5]) De Rotterdamse elite breidde zich navenant uit, maar het aantal bewindhebberszetels niet wezenlijk vanwege de vaste regels van het VOC-octrooi uit 1602. Die bewindhebbersplaatsen werden dus relatief schaarser en bovendien moest men na 1740 min of meer tot de Orangistische factie horen, wilde men ervoor in aanmerking komen.

Benoeming en functie

Wat was de plaats van de bewindhebber in de VOC en hoe kreeg men deze functie? Het gaat over ingewikkelde regelingen, maar toch zijn een paar opmerkingen van nut.

De VOC telde zestig bewindhebbers, verdeeld over de verschillende Kamers. Rotterdam telde er eerst negen, toen zeven en vervolgens weer acht toen Dordrecht een zetel gegund moest worden vanwege haar inbreng in de Rotterdamse Kamer. Bovendien kwam er een plaats voor de Ridderschap van Holland en West-Friesland, die echter wisselde tussen Delft en Rotterdam.

Deze bewindhebbers voerden de directie over de plaatselijke Kamer en bewaakten de dagelijkse gang van zaken. Dat gebeurde vooral in een drietal commissies: die van Equipage (scheepsuitrusting, waaronder ook de werf viel), de veilingen en de schatkist. De laatste commissie was de meest vervelende, die van de Equipage de meest lucratieve. Er kon immers geleverd worden uit eigen bedrijf aan de VOC, hoewel dit uitdrukkelijk was verboden! Uit het midden van de Rotterdamse bewindhebbers werd iemand afgevaardigd naar de Heeren XVII, die periodiek in Amsterdam en in Zeeland vergaderden. Met zo'n vergadering was men soms wel maanden zoet, dus het schikte niet iedereen om naar de XVII te gaan. De hier aangenomen resoluties bepaalden weer het beleid

van de afzonderlijke Kamers en - niet van enig belang gespeend - hier werden de eisen van retour opgesteld, waarnaar Azië had te leveren.

Men werd niet zomaar bewindhebber. De eerste negen bewindhebbers van de Kamer Rotterdam behoorden uiteraard tot de oprichters van de VOC, waarmee hun plaats was verzekerd. Voor hun opvolging werden echter regels opgesteld, waarmee de bewindhebber in theorie werd verkozen door de mensen die kapitaal hadden gestoken in het bedrijf. De bewindhebber had zelf ook veel geld (eerst 6.000 gulden, later 3.000 gulden) ingelegd door het kopen van een soort aandelen, 'actiën' genaamd. Omdat in het begin van de Compagnie kleinere investeerders teleurgesteld raakten over de winstuitkeringen verkochten zij hun actiën op de beurs, waardoor ze een koers kregen. Al snel liep die op, zodat de verplichte nominale inleg van 3.000 gulden een feitelijke investering kon betekenen van fl. 11.615 (het bedrag in het midden van de achttiende eeuw). Dat was een effectieve blokkade tegen minvermogenden in een tijd dat het gemiddelde gezinsinkomen op zo'n 650 gulden per jaar lag. De koers van de VOC-actiën toonde overigens tijdens de achttiende eeuw een dalende tendens en zakte tenslotte vanaf 1770 definitief in. En dat terwijl de dividenduitkeringen gestaag doorgingen.

Wat te doen als iemand wel een flink gevulde geldbuidel had en graag bewindhebber wilde worden? Allereerst moest hij dat bedrag aan actiën veiligstellen door koop, vererving, ruil of (streng verboden!) lenen cq huren. De laatste praktijken kwamen eind zeventiende eeuw in Rotterdam op zo'n schaal voor dat het de Heeren XVII zelfs tot ingrijpen dwong.[6]) De persoon in kwestie werd met die som aan actiën op zak hoofdparticipant, uit welk select gezelschap de bewindhebbers voortkwamen. Sommige hoofdparticipanten brachten het echter nooit verder dan dat, anderen werden daarentegen vrijwel geruisloos bewindhebber. Er moest namelijk eerst een bewindhebbersplaats vrijkomen en dat kon wel eens lang duren. Meestal vaceerde een plaats door overlijden en daarmee was een hoogst intrigerend spel geopend van ondershands loven en bieden. Dan volgde een gezamenlijke nominatie door bewindhebbers en hoofdparticipanten aan de burgemeester en de vroedschap, die de voordracht bijna altijd volgden. Niet zo vreemd, want de genomineerde zat zelf heel vaak in de vroedschap. Na 1740 moest de stadhouder de benoeming bekrachtigen.

Dit hele toneelstuk verliep meestal langs vaste patronen, hetgeen

niet uitsloot dat er wel eens plotse wisselingen gebeurden. Bewindhebbers werden soms buiten spel gezet (Kievit wegens allerlei corruptiezaken) of - omgekeerd - naar binnen geloodst wegens de politieke signatuur van de op dat ogenblik heersende factie (Schepers als dank voor de verdiensten van zijn vader, die als admiraal in 1688 Willem III naar Engeland had gezeild); soms was er een ordinaire financiële veldslag om de nominatie erdoor te drukken (Bichon versus Gevers in 1759, waarbij de eerste meer dan 100.000 gulden op tafel legde).[7]) Het meest gelukkig waren zij die in staat waren om de bewindhebbersplaats van hun vader in te nemen. Zo ontstonden hele 'VOC-dynastieën' in Rotterdam: Van der Meyden, Sonmans, Paets, Prins, Du Bois en - niet te vergeten - Groeninx van Zoelen.

Een Kamer - zo ook de Rotterdamse - bestond natuurlijk niet alleen uit bewindhebbers. Het kantoor, gevestigd op de benedenverdieping van het Oostindisch Huis aan de Boompjes, werd draaiende gehouden door enkele personeelsleden, evenals het hierboven en erachter gelegen pakhuis. De grootste aantallen werknemers waren te vinden op de werf aan het Boerengat. Een baan bij de VOC was zeer gezocht; het was een vaste aanstelling, met een redelijk loon en een serie secundaire arbeidsvoorwaarden. Dit vaste loon was een voordeel dat wij tegenwoordig niet goed meer kunnen voorstellen. Het loon van een ambachtsman in de zeventiende en achttiende eeuw kon per jaar enorm fluctueren; een baan bij de VOC aan wal was dan ook een vrij redelijke garantie op een zekere levensstandaard. VOC-scheepsvolk en -soldaten hadden heel wat minder gunstige perspectieven.

Een netwerk rond de wereld

Ruwweg gaf de Kamer Rotterdam eind achttiende eeuw jaarlijks zo'n 125.000 gulden uit in Rotterdam voor de bouw en uitrusting van haar schepen; dat geld kwam in de stadseconomie terecht. Hierbij moeten nog de dividenden, de veilingopbrengsten etc. worden gerekend. Door de enorme toegevoegde waarde van de Aziatische producten was de handel hierin bijzonder aantrekkelijk, ook in Rotterdam waar veel Europese goederen omgingen. De Compagnie bracht haar handel meestal aan de man door zelf veilingen te organiseren, waar per opbod aan de meest biedende werd verkocht. Ook werden contracten met groepen kooplieden afgesloten, en tenslotte werden kruidnagelen en nootmuskaat - althans te Amsterdam - rechtstreeks op de Beurs gebracht. Als andere Aziati-

sche producten op de Beurs kwamen, dan was dat vrijwel altijd uit de tweede hand via handelaren. Ooit is berekend, dat de betrekkelijk kleine VOC-vloot evenveel geld in het laadje bracht als de hele Oostzeevaart, 'de moedernegotie', bij elkaar en hoewel dit natuurlijk de hele VOC gold - waar Rotterdam slechts één-zestiende part in had - geeft het aardig weer hoe groot het belang van de onderneming voor de Republiek was.[8]) Minstens 60% van de aangevoerde Aziatische goederen werd uit de Republiek weer geëxporteerd, waarbij Duitsland en de Oostzeegebieden als belangrijkste afzetmarkten golden. De totale buitenlandse handel in Rotterdam beliep in 1753 zo'n 26 miljoen gulden. Rond dat jaar werd voor circa 1.227.000 gulden (1750) aan VOC-goederen in Rotterdam geveild, zodat de activiteit van de Kamer toen 21% van de totale buitenlandse omzet van Rotterdam betekende.[9]) Bovendien gingen de schepen niet leeg naar Azië. Ze namen uit de Republiek uiteraard de benodigdheden voor de reis mee, maar ook bouwmaterialen, Europese textielen en een grote waarde aan edel metalen, waarmee in de productiegebieden de handelswaar werd aangeschaft. Goud en zilver kwamen op hun beurt weer van elders (Amerika), zodat VOC en Westindische Compagnie elkaar - ook in Rotterdam - mooi aanvulden in een wereldomvattend systeem. Om tenslotte de schepen te bouwen, moest er uit het buitenland ondermeer hout, ijzer, teer en harpuis worden aangevoerd, waarmee natuurlijk ook weer een klein internationaal netwerk ten behoeve van de Kamer Rotterdam was gemoeid.

Er bestond nog een ander netwerk via de VOC, maar dan een illegaal. Het was verboden, doch gebruikelijk dat opvarenden een eigen handeltje dreven dat de geoorloofde, 'gepermitteerde', goederen te boven ging. Tegen deze sluikhandel moest voortdurend worden opgetreden, onder andere door inspectie door de bewindhebbers op binnenlopende schepen. Teveel aan particuliere goederen werd - in theorie - in beslag genomen en ten bate van de Compagnie geveild. Desondanks werden door bemanningen van hoge tot lage rang steeds zaken meegenomen die ze ter aanvulling op hun loon verhandelden. Hoe groot deze stroom was, valt moeilijk te achterhalen. Helemaal tegen de zin en bedoeling van de VOC was het gegeven dat zakenlieden in Nederland haar schepen gebruikten om naar Azië te exporteren. Daarmee werd immers het monopolie van de VOC direct aangetast. Toch lukte het een enkeling om langs deze weg geld te verdienen. Eén van deze mensen was de Rotterdammer Anthony van Hoboken, die in 1788 het ex-

portbedrijf van Hendrik Hesselaar overnam en daarmee ook diens sluikpraktijken. Er werden met de gezagvoerders van Oostindiëvaarders partijen wijn, bier, kaas, linnen, verf, schrijfpapier, glas en glaswerk enz. meegegeven om te worden afgezet aan de Kaap en in Azië. Uit 1789 is een geval bekend dat Van Hoboken betrokken was bij een partij goederen - waaronder veel laken - die een waarde vertegenwoordigde van 17.000 gulden![10]) Omdat de druk om buiten het monopolie te mogen handelen in deze tijd enorm toenam, gaf de VOC in het voorjaar van 1791 eindelijk haar fel verdedigde machtspositie op ten gunste van een vrij verkeer van Europese goederen naar Azië en een gedeeltelijk vrij verkeer naar Nederland, waarbij de meest waardevolle goederen als specerijen, kaneel, koffie, peper, tin, salpeter en misschien ook thee exclusief aan de VOC voorbehouden bleven.

De grote kapitaalsinvesteringen in onroerend goed waren reeds aan het eind van de zeventiende eeuw gedaan: de bouw van het Nieuw Oostindisch Huis en de opening van de nieuwe werf, waar ongeveer honderdvijftig à tweehonderd man werkten. Daarmee werd het bedrijf rationeler opgezet, want het Nieuw Oostindisch Huis verving de verspreide VOC-locaties rond de Wijnhaven.[11]) In tegenstelling tot Enkhuizen, Hoorn, Delft en Middelburg was Rotterdam geen stad in langzame achteruitgang, integendeel. In verhouding tot de andere steden was de plaatselijke economie dan ook minder afhankelijk van de aanwezigheid van de Compagnie als stabiliserende factor of vangnet voor werkloos geworden ambachtslieden. En omdat die Compagnie in toenemende mate een probleem op zich werd door haar onvermogen zich te reorganiseren, leed Rotterdam dan ook minder van de consequenties hiervan. Een voorbeeld moge dit verduidelijken.

De VOC wierf via een netwerk van 'zielverkopers' scheepsvolk en soldaten. Dit waren lieden die een logement hadden, waar deze mensen een schuld opbouwden die met een schuldbekentenis ('cedul' of 'ceel', hetgeen tot 'ziel' werd verbasterd) werd vastgelegd. Hiermee verplichtte de zeeman of soldaat zijn schuld af te lossen met zijn gage die hij aan boord kon verdienen. Die gage ging in op het moment dat de vloot in zee stak en stopte op het moment dat de matroos terugkwam of overleed. Deze 'ceelen' werden opgekocht door 'ziel*op*kopers', die hierin grossierden. Rond 1770 ging echter een groot aantal van deze opkopers failliet omdat er zoveel zeelieden stierven; de opkopers kregen eenvoudigweg veel te weinig terug voor de investering. De VOC was echter zo afhan-

kelijk geworden van de zielopkopers dat ze zelf - met korting - de ceelen ging kopen om voldoende schepelingen te krijgen. De Kamer Zeeland stak hierin maar liefst zo'n 335.000 gulden, hetgeen natuurlijk ook weer ergens vandaan moest komen. Deze situatie speelde ook bij alle andere kleine Kamers, behalve te Rotterdam waar wèl financiers in de stedelijke economie voorhanden waren om de Kamer te behoeden voor een dergelijke aderlating.[12]) Omdat de totale VOC-rekening aan het eind van het jaar werd rechtgetrokken, kreeg Rotterdam uiteindelijk toch een deel van de kosten van deze operatie te verstouwen, maar het geeft aan dat het financiële draagvlak in de Maasstad beduidend sterker was dan elders.

Omgekeerd heeft de Kamer Rotterdam een bovengemiddeld rendement gehad uit de verkopen van de retouren uit Azië. In de achttiende eeuw werd alhier 120.453.000 gulden geïncasseerd, hetgeen overeenkomt met 7,7% van de totale VOC-verkopen in deze tijd. Tegen een Rotterdamse investering van 6,1% (de vaste bijdrage van een kleine Kamer) in de totale equipagekosten ontstond dus een overschot op de Rotterdamse balans.[13]) Dit overschot werd ook weer overgeheveld naar de grote pot van de totale Compagnie. Met andere woorden: Rotterdam draaide beter dan andere kleine Kamers, maar mocht in ruil daarvoor extra betalen voor de elders geleden verliezen die volgden op de periode van ongekende winsten.

Naar Azië

Er werd dus gevaren op Azië. Hier was een uitgestrekt netwerk van handelsposten, dat werd gedirigeerd vanuit Batavia, het 'rendez vous' van de VOC. In Azië was geen aaneengesloten Nederlands territoir, maar een bonte schakering van machtige en kleine vorstendommen, waar de VOC mee handelde, vocht of vrede sloot naar het de winstverwachting uitkwam. Hoofdzaak was immers dat de Compagnie de eisen van retour geleverd zag worden. De Nederlanders hadden zich vooral gevestigd in strategisch gelegen kleine forten en factorijen en hoewel bijna de helft van de opvarenden aan boord tijdens een heenreis van een Oostindiëvaarder bestond uit militairen, kwam het bouwen van een aaneengesloten Nederlands-Indisch imperium pas in de negentiende eeuw hoog op de Haagse politieke agenda. In de zeventiende en achttiende eeuw waren vele factorijen alleen al door hun inwonertal (zo'n zestig blanken en honderd inlanders) te nietig om de verre omgeving te

onderwerpen, zeker als daar krachtige vorsten de dienst uitmaakten en die alleen met 'vrintschap ende beleyt' konden worden gepaaid, zoals de Japanners.

De 'buiten-comptoiren' van de VOC telden midden achttiende eeuw 14.000 à 15.000 Europeanen, waarvan er jaarlijks ongeveer een zesde deel stierf. Batavia gaf ongeveer 5.500 Europeanen werk en onderdak. Globaal de helft van de compagniesdienaren in de Oost was militair. Het 'versterf' moest worden aangevuld, maar gerichte pogingen om echte volksplantingen te doen (bijvoorbeeld door de import van weesmeisjes uit de Republiek), mislukten onder de VOC. Bij de vestiging van de handelsbelangen werd het geweld geenszins geschuwd. Gruwelijk was de wijze waarop de Banda-eilanden door Coen onder invloed van de VOC werden gebracht. Met opgezette rade: het 'is noodich, dat Banda 't eenemael vermeestert ende met ander volck gepeupleert werde' schreef hij de Heeren XVII in 1620, alvorens de 15.000 inwoners uit te roeien, de bergen in te jagen en als slaaf te doen verkopen. Enfin, ze waren toch al 'qualick te betrouwen' aldus Van Linschoten, die zag hoe ze de Portugezen dikwijls hadden bedrogen. Wat zij van ons dachten, vermeldde hij echter niet. Boven werd reeds geschreven dat één der oudste oogmerken van de VOC een Nederlands militair belang diende, namelijk de bestrijding van de Spaanse - en daarmee Portugese - vijand. Een Rotterdamse bewindhebber van het eerste uur - Cornelis Matelieff de Jonge - leidde met dat doel een expeditie naar Malakka, waar de Portugezen waren gevestigd en veroverde daar in 1606 hun rijkbeladen schepen. De kust van Malakka werd overigens pas in 1641 overmeesterd, negen jaar na de dood van de admiraal. Matelieff was en bleef een uitzondering onder zijn collega's, omdat hij één der weinigen was die Indië persoonlijk had gezien.

Geen bewindhebber, maar wel een prominente Rotterdammer in Azië, was Cornelis Janszoon Speelman die vooral als behendig krijgsheer faam verwierf. Speelman was in 1628 te Rotterdam geboren als zoon van een koopman en zoutkeet-eigenaar. Hij heeft een grote loopbaan in de Oost gekend, die hij zonder meer dankte aan zijn uitstekende betrekkingen tot enkele Rotterdamse bewindhebbers, door wie hij zelfs werd geïnformeerd wat in de (geheime!) vergaderingen van de Heeren XVII over hem werd verteld. Reeds op zestienjarige leeftijd nam de Kamer Rotterdam hem aan als assistent in welke hoedanigheid Speelman naar de Oost vertrok, naar bleek: voorgoed. In 1645 kwam hij in Batavia aan, waar hij na een

bliksemcarrière in het soldijkantoor boekhouder-generaal werd. Een nieuwe stap zette hij in 1663 met zijn benoeming naar de oostkust van India als gouverneur van de kust van Coromandel. Hij bracht de verloren gegane factorij van Bimilipatnam weer onder gezag van de VOC en veroverde Makassar 'voor de groote Maetschappy' als admiraal en super-intendent tussen 1667 en 1669. Het fort d'Joupanda herdoopte hij in Fort Rotterdam. Ook Ambon en het uitgeroeide Banda vielen onder zijn gezag en tussen 1677 en '78 onderwierp hij grote delen van Java. Daarmee werd de territoriale machtsbasis van de Nederlanders in Indië definitief gevestigd. De bekroning op zijn carrière was in 1681 toen de eigenzinnige Speelman gouverneur-generaal werd als opvolger van Rijckloff van Goens, een post die hij tot zijn dood vasthield. Tijdens zijn bewind werden Mataram en Bantam onderworpen. Speelman stierf op 11 januari 1684 in het kasteel van Batavia. Bij zijn begrafenis op 15 januari werd zijn wapen gedragen door Hendrik Canisius, oud-opperhoofd van Japan en de enige Europeaan die ooit de Keizer had mogen aanschouwen. Onder het gebulder van 229 kanonschoten werd Speelman uitvaart gedaan met een lijkstatie die ongeveer de hele Europese nederzetting omvatte. De ceremonie kostte bijna 14.000 rijksdaalders, hetgeen vijfentwintig jaar na dato door de consentieuze advocaat van de Compagnie, Pieter van Dam, in zijn geschiedenis van de VOC buitensporig veel werd gevonden. Van Dam was niet de enige VOC-dienaar die de wenkbrauwen fronste over Speelmans activiteiten, want hij had nogal wat vijanden gemaakt.

Speelman bracht het tot gouverneur-generaal, maar zijn corruptie bereikte zo'n omvang, dat er na zijn dood door de VOC - die zijn gedrag toch wel 'onsmaeckelijck' vond - beslag werd gelegd op de nalatenschap van niet minder dan anderhalf miljoen gulden. Speelman rommelde met de Raadsnotulen, verduisterde belangrijke papieren en liet ondermeer mensen die hem persoonlijk geld schuldig waren buiten medeweten van politie en justitie in het kasteel van Batavia vastzetten. Bij zijn dood trof men hier onverwacht bijna honderd gedetineerden aan, 'onder den naam van politique gevangens'. Men liet ze terstond vrij. De evenmin onbesproken Johan Kievit - een Rotterdams bewindhebber wiens dochter was getrouwd met de zoon van Speelman, eveneens Johan genaamd - heeft nog de degens gekruist over deze erfenis en kwam tenslotte tot een contract met de Compagnie. Het is overigens inte-

54. Cornelis Speelman (1628-1684), gouverneur-generaal van Nederlands-Indië van 1681 tot 1684, berucht geworden wegens tal van affaires. Hij stelde zijn positie veilig dankzij vertrouwelijke connecties met de Kamer Rotterdam. Collectie Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam.

ressant te zien dat Speelman de band met zijn geboortestad nimmer losliet, zeker vanwege de vertrouwelijke informatie uit het midden der Heeren XVII die hem onbelemmerd via de Rotterdamse Kamer bereikte. De Dordtse bewindhebber Van den Broeck was opgetreden als voogd voor Johan Speelman, toen die tijdens zijn rechtenstudie in Leiden een 'onvoorsichtige conduicte van leven' leidde en de Rotterdamse bewindhebber Adriaen Paets werd door Speelman benoemd als beheerder van zijn nalatenschap, die overigens via de Rotterdamse weeskamer werd afgewikkeld.[14])

Rotterdam bracht nog een gouverneur-generaal van Nederlands-Indië voort, namelijk Hendrik Swaardekroon die de post van 1718 tot 1725 bekleedde. Swaardekroon was in 1667 geboren als zoon van de rentmeester van jonker Gijsbrecht van Mathenesse en het is hem op jonge leeftijd misschien goed ingeprent hoe een hoger geplaatst persoon vlekkeloos te dienen. In 1684 vertrok de jongeman als adelborst bij de Compagnie naar de Oost en werd als secretaris toegevoegd aan de commissaris-generaal Van Reede tot Drakestein. Tot 1691 bleef hij bij deze man, die hem 'om sijn goede compartement' tot koopman bevorderde, waarna hij in Batavia opperkoopman werd. Kort daarop werd Swaardekroon gezaghebber van Jaffna-Patnam op Ceylon (1695), commissaris van Malabar en waarnemend gouverneur van Ceylon (1696) en directeur van Souratte (1701). Te Batavia werd Swaardekroon in 1703 tot secretaris van de Hoge Regering benoemd, het jaar erop geassocieerd lid van de Hoge Tafel en in 1715 volgde de benoeming tot Raad van Indië. Swaardekroon heeft veel gedaan om de handel met China te herstellen en legde de grondslag voor de zijde- en koffiecultuur op Java. Zijn activiteiten in Batavia hebben hierdoor ver strekkende gevolgen gehad. Zwaardecroon was in een aantal opzichten een tegenpool van Speelman en bestreed de corruptie onder de Compagniesdienaren uiterst scherp. Niet minder dan zesentwintig van hen - waaronder elf Europeanen - liet hij in 1722 om die reden onthoofden. Net als Speelman stierf Swaardekroon te Batavia.[15])

Opvarenden

Speelman had een enkeltje Azië genomen in 1644. Zijn overtocht per fluitschip 'Hillegaertsberch' verliep buitengewoon voorspoedig. Het schip liet reeds op 14 mei 1645 voor Batavia het anker 'druypen', zodat de reis slechts vier en een halve maand had geduurd. Onderweg waren slechts drie van de 111 opvarenden over-

leden, hetgeen eveneens opmerkelijk was. Opmerkelijk, want een dergelijk laag sterftecijfer was een stuk minder dan het gemiddelde. In de achttiende eeuw keerde ruim de helft van alle vertrokken Rotterdammers niet terug uit Azië, waarmee niet is gezegd dat ze allemaal binnen de kortste keren het loodje legden. Desondanks stierven steeds meer bemanningsleden onderweg naar de Oost. Verhoudingsgewijs keerden de officieren wat eerder terug dan de overige bemanningsleden en zeker eerder dan de soldaten, die een contract van tien jaar moesten uitdienen. Veel is gezegd en geschreven over de hoge mortaliteit onder de varensgasten. Toch dient deze steeds te worden beschouwd in het licht van de levensverwachting in de steden waar men vandaan kwam. Tussen 1624 en 1666 werd Rotterdam bijvoorbeeld vier keer getroffen door de pest, hoewel die minder hard woedde dan haar omineuze reputatie laat vermoeden. Begin achttiende eeuw liep de Rotterdamse bevolking terug. In het ziektejaar 1741 stierven te Rotterdam 2.467 mensen, waarvan zo'n 1.200 kinderen jonger dan vijf jaar op een bevolking van ongeveer 44.000, maakt ongeveer 5 à 6 % op de totale bevolking, jong en oud. In dezelfde (slechte) tijd was de mortaliteit aan boord op weg naar Azië niet minder dan 13 % en op de terugreis 8,5 %. In de zeventiende en achttiende eeuw was er in de Hollandse steden een oversterfte van 5 promille; groei werd uitsluitend door immigratie bewerkstelligd.[16]) Desondanks liep een matroos of soldaat alleen al aan boord op weg naar Azië een groter risico om dood te gaan dan wanneer men thuis bleef. En dan heersten in Azië allerlei ziekten, waartegen hooguit een inheems kruid was gewassen. Het vertrouwen was hierin althans groter dan in het kunnen van de eigen geneesheren.

Bijna 160.000 stedelingen vertrokken voorgoed uit Holland met de VOC naar Indië, waarmee een behoorlijke aanslag op de populatie van de Republiek werd gedaan. In de achttiende eeuw verlieten jaarlijks in totaal vijfhonderd à zeshonderd mensen Rotterdam om allerlei redenen. Als we dit voorzichtige cijfer afzetten tegen de aantallen Rotterdammers aan boord van Rotterdamse VOC-schepen (jaarlijks gemiddeld zeventig, waarvan 60 % niet terugkwam, maakt ongeveer veertig man), zien we dat ruw geschat 10 % van de Rotterdammers die hun stad - soms ongewild - definitief vaarwel zeiden met de VOC naar Azië vertrok. Daarbij moet natuurlijk nog de sterk vlottende groep van zeelieden worden gevoegd, die slechts een tijdelijk verblijf had gevonden in de Maasstad, rondhangend bij volkshouders in herberg, kroeg of bordeel voor

een volgende reis. Zij waren niet alleen uit de omgeving naar Rotterdam gekomen, maar ook uit verdere streken. Ongeveer een kwart tot een derde van de opvarenden aan boord van Rotterdamse VOC-schepen was uit het buitenland afkomstig, waarbij (vaak onbevaren) Duitsers de grootste groep vormden: 'alderhande Moffen, poepe, knoete, hannekemaijers en andere groene kassoepers, die 't gras nog tussen de tanden steekt'. De buitenlanders waren tot de hoogste rangen aan boord te vinden. Voor de hele VOC lag het buitenlandse aandeel gemiddeld iets hoger; vooral tijdens de achttiende eeuw bemanden geleidelijk steeds meer vreemdelingen haar schepen. Voor een grote stad als Rotterdam was het minder moeilijk om bemanningen te vinden voor het betrekkelijk geringe aantal schepen dat zij volgens VOC-regels elk jaar naar Azië mocht uitzenden. Vanuit Rotterdam voer men niet eenvoudig naar de Noordzee via de Maasmonding, want er moest een omweg worden gemaakt via het Goereesche Gat of het Brouwershavense Gat. De Maas was namelijk begin zeventiende eeuw zodanig verzand, dat er letterlijk geen doorkomen aan was voor grote schepen. Wanneer de politieke situatie daartoe noopte, werd ook nog eens de heen- of terugreis 'achterom' gemaakt, dat wil zeggen om Schotland heen. De VOC zorgde dan periodiek voor extra proviand en water door in deze wateren kleine bevoorradingsschepen te stationeren.

Men voer uiteraard op een VOC-schip. Als een dergelijke Oostindiëvaarder voor de Kamer Rotterdam op weg ging, behoefde zij niet noodzakelijkerwijs in Rotterdam te zijn gebouwd. Integendeel, Rotterdam huurde niet zelden van andere Kamers schepen en omgekeerd. Dit had te maken met de verdeelsleutel tussen de Kamers. Desondanks werden te Rotterdam door de Compagnie 112 schepen gebouwd van allerlei grootte.[17]) Misschien kan ook hier achteraf worden gesteld, dat het maar goed was dat Rotterdam niet een veel groter aandeel in de VOC had. Immers, men bouwde hier Oostindiëvaarders van allerlei tonnage, zodat de VOC-werf de kennis en de ervaring in de stad haalde - en hield - om ook de grootst denkbare schepen te bouwen. Tegelijk domineerde de VOC-werf niet de hele Rotterdamse scheepsbouw, waarmee de hele lokale bedrijfstak te afhankelijk zou zijn geworden van één enkele werf. De VOC nam ongeveer 10 % van het totale volume voor haar rekening van de scheepstonnage, die in Rotterdam werd gebouwd. Die verhouding lag bij andere kleine Kamers veel ongunstiger.

Het duurde in onze ogen een eeuwigheid voordat een schip maar zelfs bij de Kaap was aangekomen. Met zo'n tweehonderd man dicht opeengepakt was het gemiddeld vier en een halve maand onderweg voordat het er arriveerde, al dan niet in vlootverband. Omdat de reis naar de Kaap langs steeds dezelfde route liep, sprak men zelfs van het 'wagenspoor'. Men bleef zo'n drie à vier weken in Zuid-Afrika om letterlijk op krachten te komen, alvorens weer in zee werd gestoken om in pakweg tachtig dagen naar Batavia te zeilen. Daarvoor was het merendeel van de schepen bestemd. Van de Kaap naar Ceylon was men langer onderweg: ongeveer 93 dagen. Alles bijeen genomen duurde de heenreis bijna acht maanden. Over de tocht naar huis deed men gemiddeld twee weken sneller, omdat de zeestromen en heersende windrichtingen dan gunstiger waren.

Het was beslist niet zo dat alle VOC-schepen na aankomst als het ware direct werden volgeladen om per omgaande naar het vaderland terug te zeilen. De Compagnie onderhield een aantal diensten binnen Azië (meestal vanuit Batavia) en ook daarvoor waren scheepsbemanningen nodig. Een varensgezel bleef daarom heel vaak een tijd in de Oost; daarbij zal de verlokking van particuliere handeltjes beslist een rol hebben gespeeld. De officieren keerden relatief nog het snelste terug, ook de Rotterdammers onder hen. Vooral in de de eerste helft van de achttiende eeuw bleven Rotterdamse zeelieden een tijd in Azië rondvaren (velen zelfs langer dan vijf jaar), daarna is een merkbare tendens te bespeuren om binnen vijf jaar weer naar Nederland te gaan. Kwam een retourschip eenmaal voor de rede van Goeree aan, dan werd daar eerst inspectie gehouden door een bewindhebber van de Rotterdamse Kamer. Die keek onder andere of niet de hand was gelicht met de toegestane hoeveelheid particuliere goederen van de bemanning. Een teveel betekende confiscatie en veiling ten behoeve van de Kamer. Omdat de lange reis per bewindhebbersjacht naar Goeree zeker 's winters niet bepaald een pleziertocht was, werd de jongst aangetreden bewindhebber aangewezen om dit klusje te klaren. De vrachtvaarders werden grotendeels bij Hellevoetsluis gelost, waarna de kostbare lading per lichters naar Rotterdam werd doorgevoerd.

Ondergang

Het ging - als bekend - uiteindelijk niet goed met de Compagnie. Daarover zijn boeken vol geschreven, maar laten we vooral niet vergeten dat de VOC zich ondanks alles twee eeuwen heeft ge-

handhaafd. Niet alle factoren konden door het bedrijf zelf in de hand worden gehouden, zoals de Vierde Engelse Oorlog aan het eind van de achttiende eeuw, die onze economie grote schade heeft toegebracht. Desondanks heeft de Compagnie kansen onbenut gelaten om intern orde op zaken te stellen. Vooral na 1780 was de ondergang onafwendbaar, maar er waren al eerdere signalen die tot koerswijzigingen ('redres') hadden moeten leiden. Er is een aantal veranderingen geweest in de werkwijze (bijvoorbeeld in 1623, toen het octrooi werd verlengd en onder meer de betalingsregelingen aan de bewindhebbers werden geharmoniseerd), maar een ingrijpende reorganisatie is nimmer doorgevoerd ondanks de plannen die hiervoor werden gemaakt. Omdat de invloed van Rotterdam in de stemverhouding gelimiteerd was, heeft de lokale Kamer weinig gewicht in de schaal kunnen werpen bij de verschillende hervormingspogingen. De Amsterdammer Van Beuningen heeft eind zeventiende eeuw een ernstige en intelligente poging gedaan om de VOC een andere koers te laten varen en in zijn commissie zetelde ook de Rotterdamse bewindhebber Johan de Reus, wiens invloed zich niet laat peilen. De Reus was wel een van de initiatiefnemers van het Nieuw Oostindisch Huis, waarmee de Rotterdamse Kamer haar activiteiten stroomlijnde.

De achtergrond van de bewindhebbers zelf was ook veranderd; in toenemende mate werden ze gerecruteerd uit de regentenstand die bestuurservaring had en in afnemende mate waren kooplieden onder hen te vinden. Dit was niet een exclusief manco van de VOC, omdat het een ontwikkeling was die ook doorzette in de stedelijke vroedschappen. En een internationale onderneming die op haar hoogtepunt bijna 36.000 werknemers telde, had natuurlijk ook behoefte aan goede bestuurders. Het is een misverstand te denken dat de VOC die niet had. Integendeel, in de zeventiende eeuw beschikte de Compagnie regelmatig over scherpzinnige bewindhebbers met een groot zakelijk inzicht. Een groot probleem was, dat de bewindhebbers steeds vaker niet alleen op hun bestuurlijke kwaliteiten werden aangesteld, maar op heel andere gronden: veel eigen vermogen, veel relaties, een netwerk van clientèle. De regels die de VOC had opgesteld om deze wantoestand te voorkomen, werden door haarzelf hooghartig met voeten getreden. Wanneer het met de werving van de bedrijfstop niet goed zit, dan wordt het wel erg moeilijk om de rest van de onderneming op het rechte spoor te houden. Te elfder ure werd in 1786 te Amsterdam een 'Vijfde departement' toegevoegd aan de bewindhebberskamer, be-

staande uit zes doorgewinterde kooplieden, maar deze konden ook niet veel meer redden.

Als voorbeeld hoe een regent - en dan nog wel een *arrivé* - bewindhebber werd, kan wellicht het levensverhaal van Reinier van Staveren gelden, dat tevens een zeker contrast vormt met de levenswandel van Johan van der Veeken. Op 18 oktober 1740 doopte de Haagse predikant Elandus van Staveren zijn pasgeboren kind Reinier Frederik. De domineeszoon zou niet het kerkelijke pad van zijn vader, grootvader en overgrootvader volgen, maar zich in heel andere richting ontplooien. Op zijn achttiende ging de jongeman in Leiden rechten studeren, samen met zijn drie jaar oudere broer Gisbertus. In hetzelfde jaar 1759 schreven zich daar overigens ook de beide oudste zonen van Jean Bichon in. Broer Gisbertus was na twee jaar reeds afgestudeerd, terwijl Reinier in 1762 zijn dissertatie liet drukken: 63 pagina's in een keurig gemarmerde kaft.[18]) Na het behalen van de meesterstitel vestigde hij zich in Rotterdam, waar hij in 1764 tweede equipagemeester der Admiraliteit werd. Nog voor zijn huwelijk op 24 januari 1768 met Cornelia Margaretha van Nieuwenhoven was Van Staveren een jaartje diaken in de deftige Waalse kerk. Het huwelijk met Cornelia leverde hem overigens - via haar vader - zijn titel 'Heer van Herkingen en Roxenisse' op. Uit het huwelijk werd in januari 1770 een meisje geboren, Catharina Maria Theodora, die op haar beurt op 8 juli 1788 trouwde met de Rotterdamse stadssecretaris Otto Paulus Groeninx van Zoelen. Hiermee werden de Van Staverens gekoppeld aan dit voorname, wijdvertakte geslacht. Overigens had de jongedochter Cato van Staveren hiervoor de avances afgewezen van niemand minder dan de pensionaris Gijsbert Karel van Hogendorp, die serieus naar haar hand dong. Een Groeninx van Zoelen of een Van Hogendorp voor zijn enig kind; Van Staveren lag uitstekend in de markt![19]) Omdat voor hem mannelijke opvolgers uitbleven, erfde de familie Groeninx van Zoelen via Cato de titel 'Heer van Oud- en Nieuw Herkingen'.

Reiniers maatschappelijke carrière in Rotterdam begon pas goed nadat hij met Cornelia was gehuwd. Twee jaar na dato werd hij benoemd tot vredemaker, welk ambt hij nog drie keer zou vervullen (in 1771, 1774 en 1775). Een plaats in de schepenbank volgde in 1772, waar hij vrijwel meteen schepen-commissaris werd. In hetzelfde jaar trad Van Staveren aan als kapitein van de schutterij. Met enige tussenpozen klom hij binnen hun gelederen uiteindelijk obligaat op tot luitenant-kolonel (1785). Erg lang is Reinier niet

met Cornelia getrouwd geweest. Het noodlot sloeg namelijk toe. Cornelia raakte zwanger van een tweede kindje, maar overleed in mei 1772 kort na de geboorte ervan, amper 22 jaar oud. Nog voor de boreling kon worden gedoopt, stierf het aan 'stuipen'. Het kind werd in Den Haag begraven. De geschokte Van Staveren bleef achter met zijn twee jaar oude dochtertje. Kort nadien stierf vader Elandus van Staveren aan een beroerte.

Een nieuwe partner werd gevonden in de persoon van Elisabeth Fauchey met wie de weduwnaar in 1777 - op huwelijkse voorwaarden - in de echt trad. Zij stamde uit een Rotterdams handelsgeslacht, was weduwe van mr. David Gillott en bewoonde een huis aan het sjieke Haringvliet ZZ. Van Staveren trok bij haar in. Ook zijn tweede vrouw overleefde hij ruimschoots. Ze stierf al na amper vijf jaar te Rijswijk en werd op 10 juni 1782 bij nacht in de Franse kerk begraven, nog geen dertig jaar oud. Na dit verlies is Van Staveren niet voor een derde keer getrouwd.

In het jaar na zijn huwelijk met Elisabeth trad Van Staveren aan als 'Ancien' in de Waalse kerk. Hij zou dit tot drie jaar voor zijn dood blijven. Na tien jaar als tweede equipagemeester te hebben gewerkt, werd hij op 6 juli 1774 benoemd tot eerste equipagemeester van de Admiraliteit op de Maze als opvolger van Jan van Heemskerk. Deze functie bleef hij uitoefenen tot 8 februari 1786, toen hij zijn 'demissie' nam. Aangezien in de periode dat hij bij de Admiraliteit werkte ook de Vierde Engelse Oorlog viel (1780-1784), moet hij er een drukke tijd hebben gehad. Hij maakte zeker het oproer mee van maart 1783 toen het oranjegezinde personeel van de marinewerf en -magazijnen een half carnavaleske, half demonstratieve rel in de stad veroorzaakte.[20])

Na de schepenbank volgde bijna als vanzelfsprekend een plaats in de Rotterdamse vroedschap (1780). Hij zou één der laatsten zijn die hierin werden benoemd... Binnen dit oude college zou Van Staveren getuige zijn van vele politieke strubbelingen en uiteindelijk ook van de ondergang ervan. In april 1787 werd hij - samen met zes anderen - afgezet en vervangen door een patriot. Bij deze zogenaamde Remotie werden meteen alle (geheime) Correspondentiegenootschappen verboden, hetgeen heel erg spijtig was voor Van Staveren, want hij stond hiervoor juist op een wachtlijst. De patriotse greep naar de macht was echter geen lang leven beschoren. Door tussenkomst van Pruisen werd de oude orde in de Republiek hersteld en verdwenen de nieuw-benoemde vroedschapsleden reeds in september van het toneel. Van Staveren hernam hierop zijn zetel

en bezette deze tot de Franse inval in 1794-'95. Tevens werd hij baljuw, die voor de ordehandhaving in een roerige stad van eminent belang was. Als hoofdofficier was hij machtig, maar bepaald niet geliefd. In deze functie voerde Van Staveren zuiveringen in Rotterdam door; hij verhoorde patriotten en stelde de eisen op die tegen hen werden ingebracht. De rekening kreeg hij dan ook later gepresenteerd. . . Hoewel hij het wel enkele keren tot boonheer bracht, bleef het burgemeestersambt onbereikbaar.

Een interessante positie verwierf hij echter in oktober 1788, toen hij door de vroedschap - waar hij uiteraard deel van uitmaakte - werd aangesteld tot 'Commissaris-directeur van de Levantsche Handel en Navigatie in de Middellandsche Zee'; een handelsonderneming die in de verte deed denken aan de VOC, met een algemene vergadering te Amsterdam. Hij volgde daarmee de zojuist overleden Isaac van Alphen op, die eveneens Raad in de Admiraliteit was en hem ongetwijfeld via dit college beter had leren kennen. Van Staveren bleef tot zijn dood de functie bekleden. Hij was echter nog steeds niet doorgedrongen tot het bewindhebberschap. Dat liet op zich wachten, bijna tot het scheiden van de markt. Via Cornelis Groeninx van Zoelen en diens echtgenote Elisabeth Cornets de Groot, dochter van bewindhebber Hugo Cornets de Groot, verwierf hij op 2 september 1790 het benodigde actiënkapitaal van 3.000 gulden, waarmee hij van het ene moment op het andere hoofdparticipant werd en de deur naar een zetel in de Kamer werd geopend. Samen met Pieter van IJzendoorn - die wel burgemeester was - werd zijn benoeming in de Kamer in het volgende jaar door Prins Willem V ondertekend, waarmee zij onvermoed tevens de laatste Rotterdamse regenten zouden zijn die als bewindhebber aantraden.

In de Kamer Rotterdam trof Van Staveren - naast Van IJzendoorn - de heren Bichon, die er al sinds mensenheugenis (1759!) zetelde, Jacob van der Heim, Isaac van Teylingen, Jan Cornets de Groot, Willem Prins en Matthias Onderwater, een Dordtenaar. De edelman François van Aerssen had juist in 1791 zijn Ridderschapzetel opgegeven en overleed twee jaar later. Enkelen uit dit gezelschap waren bepaald omstreden, zoals de oer-conservatieve Cornets de Groot. Burgemeester Van der Heim gold - met Van Staveren - als de felste Orangist. De stokoude Bichon was een van de meest dominante personen in de Rotterdamse VOC-Kamer. Ook daarbuiten heeft deze bestuurlijke geweldenaar zijn mannetje gestaan: bijna ieder denkbaar ambt heeft hij wel eens bekleed.

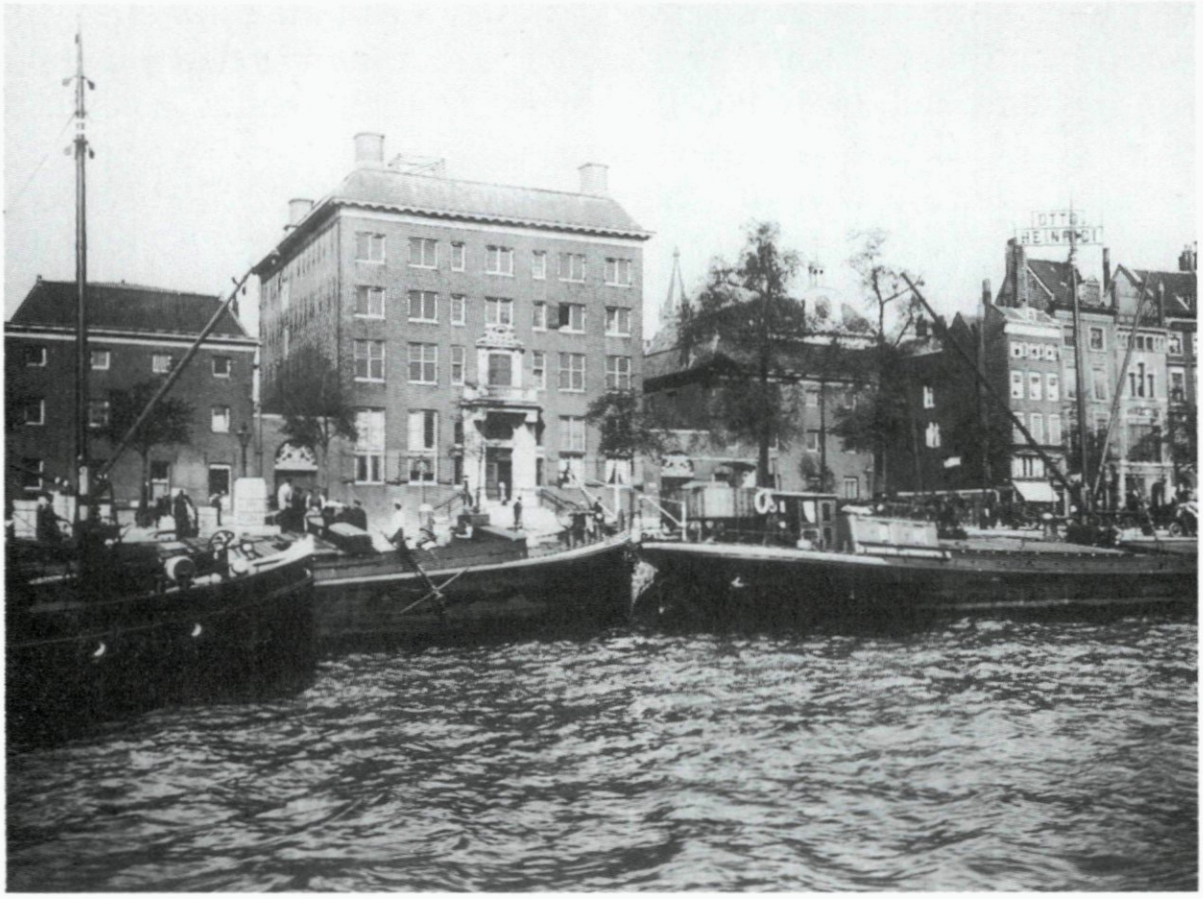

55. Drukte voor het Rijksentrepôt aan de Boompjes. Dit pand werd tussen 1695 en 1699 door Willem Heijmont gebouwd als Nieuw Oostindisch Huis van de Kamer Rotterdam. Via de Scheepmakershaven kon het pakhuis ook aan de achterzijde worden bereikt. Collectie Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam.

Van Staveren heeft in de Kamer Rotterdam een iets bescheidener rol gespeeld dan Van IJzendoorn, die uiteindelijk samen met Bichon bijna de gehele jaren 1794 en 1795 in de weer is geweest bij de Heeren XVII. Van 26 mei tot en met 28 juni 1794 verbleef Van Staveren te Amsterdam voor een betrekkelijk korte vergadering van de Heeren XVII. Gedurende deze bijeenkomst werd hij benoemd in het Haags Besogne voor dat jaar. Van Staveren was al met al binnen de Compagnie uiteindelijk snel naar binnen geloodst tot in de hoogste regionen, maar kon hiervan nauwelijks profijt trekken. De ambities om verder te grossieren in stedelijke ambten werden eveneens door de politieke ontwikkelingen gefrustreerd. Van Staveren gaf zijn functie van baljuw in 1794 op en trad nog even aan als tresorier en commissaris van de wijken. Tevens werd hij curator van het Erasmiaans Gymnasium. Het jaar erop viel het doek voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Daar-

mee werd tevens de caroussel van plaatselijke bestuursfuncties stilgezet, waarop de Rotterdamse elite met zoveel gretigheid haar rondjes had gedraaid. Revolutionaire comités namen de macht over, gesteund door Franse wapens.

Zijn oude rol in het stadsbestuur, in het bijzonder die van baljuw, begon Van Staveren nu sterk parten te spelen. Op 14 april 1795 werden alle 'burgers en burgeressen' via de *Rotterdamsche Courant* opgeroepen bewijzen aan te dragen voor onrecht dat hen was aangedaan onder het oude bewind, met name door de voormalige hoofd-officier R.F. van Staveren. Dit leverde een heleboel oud zeer op jegens deze 'persoon eens deugniets'. Van Staveren werd - met enkele anderen - in hechtenis genomen en het zag er somber voor hem uit. Na verloop van tijd kalmeerden de gemoederen echter. Er werd een commissie ingesteld die de zaak Van Staveren moest onderzoeken en liet vervolgens geen spoor van haar bevindingen na... De revolutionair-gezinden trokken in deze rumoerige tijd aan het kortste eind en van deze ontwikkeling profiteerde Van Staveren die hun mikpunt was geweest. Op 1 februari 1796 decreteerden de Haagse 'provisionele representanten' dat hij uit zijn arrest moest worden ontslagen tegen een borg van 10.000 gulden. Als borgen traden voor hem op Pierre en Jean George Fauchey, zijn schoonfamilie. Het einde van de Franse tijd maakte Reinier van Staveren niet meer mee. Hij overleed - 68 jaar oud - op 28 augustus 1809 te Rotterdam en werd de 31ste van die maand in zijn geboorteplaats Den Haag begraven.[21])

De laatste bewindhebber Van Staveren was bijna twee eeuwen verwijderd van Van der Veeken, de bewindhebber van het eerste uur. Beiden waren als buitenstaander de VOC binnengekomen, waarmee ze uiteindelijk weinig bemoeienis hadden. Ook werden ze bijna precies even oud, maar er was meer dan de tijd die hen scheidde. Voor de een - ooit geroemd maar nu bijna vergeten - was de VOC een volstrekt onduidelijk avontuur dat kans bood op een aantrekkelijke winst, voor de ander - ooit verguisd maar net zo hard vergeten - was de VOC een felbegeerde bevestiging van een nieuw-bereikte status.

In 1795 ging de VOC ten onder in de turbulente apotheose van de Republiek. De Compagnie was een exemplarisch voorbeeld van de Zeven Verenigde Nederlanden zelf, met wie ze bijna naadloos in de pas liep: niet zonder problemen met veel vindingrijkheid gestart, lange tijd een redelijk goed draaiende onderneming die voor arm en rijk perspectieven bood, maar door haar succes niet

bereid om zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden. De halsstarrigheid waarmee een aantal bewindhebbers zich binnen het Rotterdamse leven vastklampte aan de oude orde getuigt hiervan. Het bewind van de VOC werd bij decreet in 1795 opgeheven en haar zaken werden het volgende jaar overgenomen door het 'Committé tot de zaken van de Oostindische handel en bezittingen', dat meteen met een rampzalige oorlog met Engeland werd geconfronteerd. De schepen die de Compagnie in 1795 buiten het Bataafse vaderland had, waren of in Engelse handen gevallen, of uitgeweken naar neutrale landen. In 1803 werden de Kamers van Delft, Hoorn en Enkhuizen definitief opgeheven, terwijl in Middelburg en Rotterdam alleen nog een verkoopkantoor overbleef. Terwijl het ene overzeese gebied na het andere verloren ging, werd het Oostindisch Huis onder Frans bestuur tot entrepôt, dat weer later na het vertrek der Fransen aan het Rijk overging. In 1829 werd dit door Domeinen als Vrij Entrepôt ingericht, waar iedereen zijn goederen vrij van rechten kon opslaan bij overzeese in- of uitvoer. Met de vestiging van de publieke vrijhandelsgedachte in een eertijds zo strikt geregeld Oostindisch Huis was werkelijk een nieuw tijdperk ingetreden.

NOTEN

1) Dit artikel is de verkorte versie van een lezing die op 3 oktober 1995 is gehouden voor het Historisch Genootschap 'Roterodamum'. De auteur dankt drs. Martine Fleurke voor de gegevens over Van der Veeken.

2) Zie F.C. Wieder, *De reis van Mahu en De Cordes 1598-1600*, (De Linschoten Vereeniging) (Den Haag 1923); J.W. IJzerman, *De reis om de wereld van Olivier van Noort 1598-1601*, (De Linschoten Vereeniging), 2 dln (Den Haag 1926).

3) J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815; de eerste ronde van de economische groei* (Amsterdam 1995) 462.

4) Zie voor Van der Veeken o.a.: E. Wiersum, 'Johan van der Veeken, koopman en bankier te Rotterdam, 1583-1616', in: *Handelingen en Mededelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1911-1912) 165-190; J. Kernkamp, *Johan van der Veeken en zijn tijd* (Den Haag 1952).

5) G.J. Mentink en A. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18de eeuw* (Rotterdam 1965) 33.

6) F.W. Stapel, *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, eerste boek, dl 1 (Den Haag 1927) (RGP 63) 159.

7) P. Grimm (red.), *Heeren in Zaken; de Kamer Rotterdam van de Verenigde Oostindische Compagnie* (Zutphen 1994) 73 e.v.

8) De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 530.

9) Grimm (red.), *Heeren in zaken*, 17.

10) Z.W. Sneller, *Rotterdams bedrijfsleven in het verleden* (Amsterdam 1940) 221.

11) Zie o.a. 'De gebouwen der Oostindische Compagnie, Kamer Rotterdam', in: *Oudheidkundig Jaarboek, 3e serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, jrg 8, 1928.

12) De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 739.

13) Grimm (red), *Heeren in Zaken*, 17.

14) Zie F.W. Stapel, *Cornelis Janszoon Speelman* (Den Haag 1936) passim; P.C. Molhuysen, P.J. Blok, K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI (Leiden 1924) kolom 1354 e.v.

15) W. Wijnaendts van Resandt, *De gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie op hare Buiten-Comptoiren in Azië* (Amsterdam 1944) 288; *De Nederlandsche Leeuw*, 1930, kolom 252; P.C. Molhuysen, P.J. Blok, K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VII (Leiden 1927) kolom 1351 e.v.

16) Mentink en Van der Woude, *Demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool.*

17) P.J. Moree, 'Gods Woord aan boord', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1993, 231.

18) Rijks Universiteit Leiden, Doeza-kamer Bibliotheek 239 B 11 8: R.F. van Staveren, *Diss.pol-jur. inaug. de nobilitate civile, Romana et Batavorum antiqua* (Leiden 1762).

19) H.L.T. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp, grondlegger van het Koninkrijk* (4de druk, Rotterdam 1979) 134.

20) E.H.E.H. Palmen, 'Oranjebitter, de smalle gemeente van Rotterdam in de partijstrijd tussen de patriotten en de orangisten', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1994, 249.

21) Voor Van Staveren zie verder F.C. Koch 'Rotterdam onder de Bataafsche Republiek', I, in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1930, 94 e.v.; II, in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1931, 37.